

BİR EDEBİ TÜR OLARAK DENEME VE TÜRK DEBİYATINDAKİ YERİ*

Arş. Gör. Nesrin MENGİ

Çukurova Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ncanbek@mersin.edu.tr

ÖZET

Denemelerde yaşamın her alanından konular ortalama bir kitap sayfası uzunluğundaki bir metinde, yazarın içtenliği, bilgisi ve kültür düzeyine bağlı olarak işlenmektedir. Denemeler okura her konuda bilgiler ya da paylaşımlar sunar. Denemeler biçim olarak kısa, içerik bakımından ise duygusal ve düşünsel yoğunluğa sahip yazılardır.

Anahtar Kelimeler : Deneme, konu, biçim, metin.

ABSTRACT

In essays subjects in every scope of life, in medium length of text, are processed by the mediation of authors whole sincerity, knowledge and cultural level. Essays presents knowledge or sharings in every subject to reader. Essays are short but in contents they are emotional and intellectual density writings.

Key Words : Essay, subject, format, text.

Giriş

Deneme birey ya da toplum yaşamının bilimsel ya da güncel bir konusu üzerine anlaşılması kolay, ancak sanat ve bilgi düzeyi bakımından derinlikli, düşünce boyutuyla olduğu kadar duygu ve estetik yönden de doyurucu, bilinçli bir öznelikle kaleme alınmış bir edebiyat türüdür.

Deneme roman, şiir, öykü, tiyatro gibi kurmaca nitelikli edebî türlerle üslûbun önem kazandığı gezi, anı, eleştiri, mektup ve günlüğün oluşturduğu diğer türler arasında bir ara bölge oluşturması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bir başka deyişle deneme, kurmaca özellikler taşıyabildiği gibi yazarın ve konuların gerçekliğini de içerir. Bu durum, deneme türünde aslı öznenin 'insan' oluşundan kaynaklanır. Tabii, kurmaca türlerde de aynı durum söz konusudur; ancak, denemenin öznesi artık nesnel gerçeklik içinde yaşayan gerçek insandır.

* Bu makalede genel çizgileriyle değerlendirmeye çalıştığımız deneme türü hakkında daha ayrıntılı bilgi için "Yeni Türk Edebiyatında Bir Anlatı Türü Olarak Deneme" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Mersin, 2001.) başlıklı çalışmamıza başvurulabilir.

Kurmaca eserlerden oluşan türler bir yaratma ürünüdür. Bu türler, bize doğrudan ya da dolaylı bir şekilde içinde yaşanılan dünyayı veriyor olmakla birlikte, bütünüyle yazarın kendi imgeleminde ürettiği bir 'hayalî oluş' özelliği de gösterir. Bundan ötürü bu türler, içerik özellikleriyle dış dünyaya gönderme yaparken kuruluş yönüyle yazarın kendi içsellliğini ön plâna çıkarır. Diğer türlerin edebî oluşları ise, içeriğe bağlı olmaktan çok, bütünüyle yaşantıların anlatılış boyutunda, bir başka ifadeyle üslûp açısından sanatsal ya da edebî oluşlarına dayanır. Deneme türü her iki grubun özelliklerini de barındırabilen bir türdür. Yazar deneme metninde, gerçekten olmuş olayların, yaşanmışlıkların yanı sıra, tıpkı bir kurmaca yazarının yaptığı gibi, dikkatlerin, ilgilerin dışında kalmış dolayısıyla onun elinde, kaleminde biricik olma düzeyine yükselebilen konuları işleyebilmesi bakımından ilk grubun özelliklerine yakınlık gösterebilir. Bunun yanı sıra herkesin tanık olabildiği, yaşayabildiği, paylaşabildiği konuları üslûp bağlamında özgün ve bireysel bir kimlik kazandırmak yoluyla da edebileştirebilir.

Deneme, kökeni 16. yüzyıla dayanan bir edebiyat türüdür. Rönesans'la birlikte özellikle Avrupa'da birey olarak insanın önem kazanması, yazarları, aydınları, insanı kurmaca bir dünyanın ve belli kalıpların içinde ele alan anlatı türlerinden farklı bir tarzın arayışına yöneltmiş, böylece ilk ve tipik örneğini Michel de Montaigne (1533-1592)'in *Denemeler* (1580) adlı eserinde veren deneme türünü doğurmuştur. Buna paralel olarak yazarlar da kurmaca türlerde işleyebildikleri insanî durumları samimî, dolayısıyla daha özgür biçim ve içerik olanaklarıyla irdeleme fırsatını bulmuşlardır.

Türk edebiyatında deneme ilk örneklerini 19. yüzyılda verebilmiş, 1940'lı yıllara kadar pek rağbet görmemiş ancak kırklı yıllarda kabul görerek yaygınlaşmaya başlamıştır. Söz konusu gecikme, ülkemizde bireyleşme sürecinin geç başlamasıyla gerekçelendirilebilir. Ümmet oluştan ulus düzeyine ancak Cumhuriyet döneminde yükselebilen Türk toplumunun yarattığı edebiyatta kurmaca türlerdeki figürlerin bireysel derinliğe yeterince ulaşamamış olduğu da dikkate alınırsa deneme gibi düşünsel yoğunluğa sahip bir türün yine anılan sürece kadar olmayışı da doğal bir durumdur. Bununla birlikte tür, Türk edebiyatında kırklı yıllardan itibaren hızla gelişmiş, kendi yazarlarını yetiştirerek nitelik ve nicelikçe oldukça kapsamlı bir konuma ulaşmıştır. Ahmet Haşim, Ahmet Hamdi Tanpınar, Azra Erhat, Bedri Rahmi, Cemal Süreya, Ferit Edgü, Halit Ziya Uşaklıgil, Melih Cevdet, Memet Fuat, Mehmet Kaplan, Nurullah Ataç, Orhan Burian, Salah Bırsel, Vedat Günyol Türk edebiyatında deneme türünde eserler veren yazarlardan bazılarıdır.

Deneme türü, gösterdiği bu gelişime karşılık, kurmaca ve diğer türlerdeki ilke ve biçim belirginliğinden uzak oluşu nedeniyle yeterince irdelenmemiştir. Burada şu da ileri sürülebilir, denemenin söz konusu uzaklığı, onun belki de belirleyici özelliğidir. Yapılagelen tanımlarda (Özkırmı, C.2: s.335; Türk Dili, C.10:s.674) "rahat", "serbest", "özgür" nitelermelerinin kullanılması da bu hükmü güçlendirmektedir. Ancak, tür üzerinde yapılan bu çalışmanın sonunda elde edilen bulgular, denemenin kendine özgünlük kazanmış ortak biçim ve içerik öğelerinin bulunduğunu göstermektedir.

I. Deneme Türünün İçerik Özellikleri

1.1. Denemenin Konusunu Oluşturan Dış Etkenler

1.1.1. Gözleme/Yaşantıya Dayalı Bilgi Tarzındaki Dış Etkenler

Bu etkene dayalı denemeler, kendine dönük ve genellikle günlük yaşam içerisindeki yaşantıların ve durumların yazar üzerindeki etkilerini ya da yazarın bunlara ilişkin

gözlemlerini, izlenimlerini, değerlendirmelerini konu edinen türlerdir. Bir başka ifadeyle, gece, sevgi, aşk, doğa, ölüm gibi kavram ve olgularla, hastalık, yalnızlık, samimiyet, ayrılık gibi insanî durumların konu edildiği denemeler bu tür dış etkenlere bağlıdır. Bu dış etkenlerin oluşturduğu deneme türleri kolay algılanabilen, kolay paylaşılabilen bir özelliğe sahiptir. Bunun nedeni eğitim düzeyi, kültürel donanımı farklı okuyucuları rahatlıkla üzerinde buluşturabilen insanî durumlar üzerinde yoğunlaşmasıdır.

1.1.2. Öğrenmeyle Elde Edilen Bilgi Tarzındaki Dış Etkenler

Özellikle felsefe, sanat, bilim, ekonomi, tarih gibi alanlarla ilgili bir konuda yazılan ve öğrenmeyle elde edilen, bilgiye dayalı denemeler bu etkenlere bağlıdır. Bu tarz denemelerde amaç farklılaşması dikkati çeker. Bir başka ifadeyle, özellikle saf deneme gibi yaşantıya dayalı dış etkenlerin oluşturduğu deneme türlerinde var olan “okuyucuyu bilgi donanımı bakımından aynı düzeyde kabul etme” tavrından kaynaklanan “paylaşma” amacına bu tür denemelerde “bilgilendirme” amacı da eklenir. Dolayısıyla, didaktik bir özellik kazanmakla birlikte samimiyet, serbest bir dil anlayışı -kimi zaman varlığı görülmekle birlikte- kanıtlayıcı olma kaygısı taşımama bakımından hem üslup hem de yazar tavrı bakımından deneme türü içerisinde “entelektüel deneme” olarak adlandırılabilir bir tarz söz konusudur. Bu tarzla oluşturulan deneme türleri siyasi deneme, felsefi deneme, yazınsal deneme, eleştirel deneme gibi sınıflandırılabilir.

1.2. Konularına Göre Deneme Türleri

Metinlerin içerik özelliklerine dayanarak denemenin türlerini belirlemeye çalıştık ve on yedi deneme türü tespit ettik. Ancak her bir türün burada tek tek incelenmesi olanağı bulunmadığından bazı türleri geniş bir şekilde incelerken diğer deneme türlerinin sadece adlarını anmakla yetindik.

1.2.1. Saf /Klâsik Deneme

Deneme türünün karakteristik örneği olan *Denemeler* (1580) adlı eserinde Montaigne'in “Okuyucuya” seslenirken “Okuyucu bu kitapta yalan dolan yok.(...) Kendimi herkese beğendirmek niyetinde olsaydım, özenir, bezenir, en gösterişli halimle ortaya çıkardım. Kitabımda sade, tabii ve her günkü halimle, özentisiz bezentsiz görünmek isterim, çünkü ben kendimi olduğum gibi anlatıyorum.(...) Başkaları insan oğlunu yetiştiredursun ben onu anlatıyorum ve kendimde, pek fena yetişmiş bir örneğini gösteriyorum. Bu örneğe yeniden biçim vermek elimde olsaydı onu elbet olduğundan çok başka türlü yapardım. Bir defa yapılmış artık. Şunu söyleyeyim ki, kendimi anlatırken söylediklerim değişik ve değişken olmakla beraber hiç gerçeğe aykırı değildir. (...)”(Montaigne, 1987:28) şeklindeki sözlerinde işaret ettiği gibi, saf denemede daha çok paylaşma amacı taşıyan, düşüncenin çok yoğun olmadığı, kanıtlama, yargıda bulunma, öğretici olma gibi tutumlardan uzak, iç gözleme ve özeleştiriyeye dayalı bir “ben” anlatımı hakimdir. Bununla birlikte, saf denemeyi salt yazarın kendi ‘ben’ini yansıtması olarak değerlendirmek yetersiz olur. Montaigne'nin denemelerinde bile salt kişinin iç dünyası değil; düşünen, hisseden daha genel bir ifadeyle yaşayan bir varlık olan insanın halleri ve içinde yaşadığı dünyadan etkilenimleri yansıtılmaktadır. Dolayısıyla, konu bakımından geniş bir yelpazeyi

kapsayan saf deneme tam anlamıyla 'insan'ı yansıtan, insana özgü özellikle psikolojik, duygusal öğeleri işlemektedir.

Bu bağlamda değerlendirilen metinlerde genel olarak iki temel tutum söz konusudur. İlkinde anlatıcı/yazar, içe dönük bir tavırla doğrudan kendini, ikincisinde ise genellemeye yönelerek belli bir kişiye bağlanmaksızın insanî durumları anlatmaktadır. Örneğin, Ahmet Râsim *Gecelerim* (1894) adlı eserindeki aynı adı taşıyan deneme metninde "gece"nin kendi iç dünyasında yarattığı duygusallığı samimi bir tutumla dile getirir (Ahmet Rasim, 1987:23). Burada yazar, karşılaştığı bir durumu kendi kişisel beğenileri doğrultusunda, içe dönük bir tavırla ve kendi hayal dünyasının süzgecinden geçirerek ifade eder.

Bu tarz konuları işlemekle birlikte salt saf yorumların ya da izlenimlerin değil; gerek dilin ifade edişte sunduğu seçeneklerin her yönüyle kullanılması gerekse okumaya dayalı referanslardan yararlanılması konuyu biçimsel yoğunluğuyla işlemeyi sağlar. Kendine dönük bir bakış açısını yansıtan denemeler, ifade edilen düşünceleri destekleyici, örnekleyici ya da onaylayıcı bir durum, olay ya da bu tavrı işaret eden bir başka metinden yapılan alıntıyı içermez. Çünkü burada yazar sadece kendi iç dünyasını paylaşımına dayalı bir tutumla okura sunar. Dolayısıyla, onaylama ya da örnekleme gereksinimi duymaz. Buna karşın, kimi saf denemelerde duyguların paylaşımı söz konusu olmakla birlikte, yazar özellikle gözlemlerini ve yaşantılarını yansıttığı ve genellemeye giderek insanî durumları anlattığı denemelerinde salt kendi duygu ve düşüncelerine bağlı kalmayabilir. Örnekleme, onaylama amaçlı referanslara başvurabilir ya da çağırışına dayalı örnek olaylardan, durumlardan söz edebilir. Böyle bir yaklaşım, özellikle öznelğin dışına çıkıldığı, insanın iç dünyasını yansıtmaktan çok daha nesnel bir tavırla insanın içinde bulunduğu, algıladığı dış dünyaya yöneliktir. Dış dünyada algılanan olay ve durumlar yazarın deneyim, düşünce ya da bilgi süzgecinden geçerek nesnel bir tutumla yansıtılır. Ayrıca belli bir eğitim ve kültür düzeyine sahip okura hitap eder. Örneğin Nermi Uygur, *Güneşle* (1969) adlı kitabındaki "*Boş zaman*" başlıklı metinde bu kavram üzerinde durur. İnsanların yaşamda var olabilmeleri için çalışmak, iş yapmak zorunda oldukları zaman dilimi dışında kalan süreç olarak nitelendirdiği kavramın Türk toplumunda algılanış biçimini değerlendirir. Bu tür metinlerde tanımlamalar ve bu tanımlamaları açıklayıcı örneklere sıkça rastlanır. Ayrıca, saf denemede yararlanan referansların niteliğinin düzey olarak bilgi ve kültür birikimine dayalı olduğu dikkati çeker. Uygur verdiği örnekte Baudelaire'in şiirinden bir parçayı Fransızca olarak alıntılar ve Türkçe çevirisini verme gereğini duymaz:

" (...) Baudelaire'ce bir tıkanıklığa uğramıştır yaşayışı: Soğuk kış gecelerinde acı acı kilise çanları, anı leşlerinin üstünde uçan yağmur kargaları, sonra da umutsuzluk, ürkü ve ölüm...

Et de longs corbillars, sans tambour ni musique,
Defilent lentement dans mon âme: l'Espoir (...)"

(Uygur, 1989:152).

1.2.2. Eleştirel Deneme

Deneme kapsam, biçim ve içerik özellikleri bakımından zaman zaman diğer edebî türlerle benzerlik gösterir. Eleştirel deneme, deneme ve eleştiri arasındaki bu benzerliği yansıtmaktadır. Denemenin kimi zaman içerik bağlamında eleştiriyi içermesi kimi zaman da eleştirinin denemenin üslubuna kayması gibi biçim ve içerik özellikleri, iki

türü birbirine yaklaştırmakla birlikte, denemeyi eleştiriden ayıran en belirgin fark, yazarın ele aldığı nesneye bakışıdır. Eleştiride alışlagelen yaklaşım tarzı ana konuya çok uzak olmayan, daha çok onu destekleme işleviyle verilen örneklerle dayanmasıdır. Denemede de eleştiri için geçerli olan konular yer almakla birlikte, ele alınan nesne yazarın düşünce ve hayal dünyasının zenginliğine bağlı olarak hemen her yönüyle değerlendirilmeye elverişli bir sınır genişliğine sahiptir.

Eleştirel denemelerde yazar, bir konuyu işlerken iyi ya da kötü yanlarını kişisel bir tavırla ele alır. Bu tür metinleri eleştiri türüne yaklaştıran yön, denemecinin yargı vermekten kaçınmaması, kimi zaman da konuyu araştırmacı bir tutumla hatta bilimsel bir bakış açısıyla işlemesidir. Ancak eleştirel denemede yazar, yargı verirken çözümleyici bir tavır sergiler; katı ve kesin yargılar vermez. Hilmi Yavuz *Denemeler ve Karşı Denemeler* (1988) adlı kitabındaki eleştirinin yazındaki işlevini tartıştığı metinde, “yazımızda eleştirinin yeterince gelişmemiş, çorak bir alan olduğu savı”na karşı düşüncelerini ifade ederken dolaylı bir kanıtlama tavrı sergiler. Ancak, bilgiye dayalı yargılarında ve aynı zamanda sorgulayıcı, okuru düşünmeye yöneltten tavrıyla da kanıtlayıcı olma tavrından uzaklaşır (Yavuz, 1988:31).

Kimi eleştirel deneme metinlerinde yazar, ele aldığı konuyu bilimsel ya da meslekî ölçütler ışığında değerlendirmekten çok, sanatsal yaratının değerini kendine verdiği hazda ya da estetik duyguda bulur. Dolayısıyla bu yaklaşım kendine dönüktür. Böylesi bir tutumla oluşturulan metinlerde izlenimci eleştiri ya da öznel eleştiri tavrı söz konusudur. Bu tavır denemeyle doğrudan örtüşür. Yazar burada daha çok yapıtı değerlendirmek yerine yapıtın kendisini nasıl etkilediğini, onu beğenip beğenmediğini, kendisinde uyandırdığı duyguları anlatmaktadır ve bunu yaparken de doğrudan kendi bakış açısını ortaya koyar. İzlenimci eleştiri tavrı Nurullah Ataç'ın denemelerinde yoğun olarak görülür. Bu tarz metinler, eleştiriye özgü nesnel ölçütlere dayanmayan, kişisel beğeniyi temel alan yazılardır. Bir başka ifadeyle, seçilen yapıt, yazar ya da yazınsal sorunlar, Ataç'ın kendi ben'ine dayanan bakış açısını ortaya koyan birer araçtır. Yazar *Diyelim* (1954) adlı kitabındaki Necatî Cumalı'nın şiir kitaplarını değerlendirdiği metinde bakış açısı olarak tamamen duygusal, beğeniye dayalı değerlendirmeler yaparak okuduğu şiirlerin kendinde bıraktığı izlenimleri okuyucuyla paylaşır (Ataç, 1998:96).

1.2.3. Tarihi Deneme

Bu tür denemelerde tarihi olaylar hakkında bilgiler verilmektedir. Salâh Birsal'ın *Salâh Bey Tarihi*¹ dizisini oluşturan kitaplar tarihi deneme özelliğine sahip metinlerden oluşmaktadır. Dizideki kitaplarda İstanbul'un farklı mekânları ve o dönemlerde yaşanan sosyal, kültürel ya da siyasi olaylar anlatılır. İstanbul'un çeşitli mekânlarının geçmişten içinde yaşanan dönem kadar olan süreçteki panoraması verilmektedir. Dizideki her bir kitapta metinler, farklı başlık altında bağımsız metinlerden oluşmakla birlikte, kitaplar konu bakımından kendi içinde bütünlüğe sahiptir. Örneğin *Kahveler Kitabı* adlı eser kahvenin tarihini ve İstanbul kahvelerini konu edinirken, *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu* adlı

¹ Bu dizi beş kitaptan oluşmaktadır: *Kahveler Kitabı* (1975), *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu* (1976), *Boğaziçi Şingir Mingir* (1979), *Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi* (1982), *İstanbul-Paris* (1983).

eserde Beyoğlu anlatılır. Salâh Birsell'in "(...) Çünkü bu kitapta, elden geldiğince, yazarların sanat anlayışlarından, edebiyat dergilerinden ve şiir akımlarından açılmıştır. (...) Bu kitaba bir edebiyat tarihi gözüyle bakılsa yeridir. (...)"(Birsell, 1989:5) şeklindeki ifadeleriyle belirttiği gibi, eserde Beyoğlu tarihinin yanı sıra, Beyoğlu'nda yaşayan ya da buradaki ortak mekânlarda bir araya gelen edebiyatçılar, ressamlar, gazeteciler ve buralarda yaşanan sanat olayları da anlatılmaktadır.

1.2.4. Portre Deneme

Portre denemeler, bir kişiyi fiziki görünümünü, tinsel ya da kişilik özellikleriyle betimler. Kişinin yüz, beden, giyim gibi fiziki özelliklerinin betimlendiği ya da mizacı, davranış, düşünce, istek gibi kişilik özelliklerinin yansıtıldığı metinler portre denemeyi oluşturur. Bununla birlikte portre denemelerde amaç, ele alınan kişiyi sadece tanıtmak değildir.

Denemeci kendi kişisel düşüncelerine dayanarak kişiyi kimi zaman öven kimi zaman yeren bir tavır sergileyebilir. Bu doğrudan yazar tavrına bağlı bir durumdur. Yazar burada çeşitli yönleriyle ele aldığı kişiyi kendi tanıklığından ya da onun hakkında anlatılanlardan yola çıkarak değerlendirebilir ya da eleştirdiği yönlerini dolaysız olarak ifade eder. Örneğin Bedri Rahmi Eyuboğlu *Delifışek* (1978) adlı eserinde yer alan "Fikret Muallâ" başlıklı metinde, ressam Fikret Muallâ'yı kendisinin sanatçısıyla ilgili anılarından yola çıkarak anlatır. Metnin kimi yerlerinde onun sanatçı yönünden söz etmekle birlikte, daha çok onu yakından tanıyan biri olarak kendi tanıklığından ya da onu tanıyan insanların söylediklerinden yararlanarak sanatçının farklı, bilinmeyen özellikleri üzerinde durur (Eyuboğlu, 1987:5).

1.2.5. Kent Denemesi

Deneme türleri arasında kent denemesi olarak nitelenen tarz, konu bakımından kent olgusunu ya da farklı yönleriyle herhangi bir kenti işleyen metinlerden oluşur. Bu iki yaklaşım, yazar tavrını oluşturan dış etkenlerle doğrudan ilişkilidir. Kişisel yaşantıya ya da eğitim ve kültür birikimine dayalı bir tavır, bu deneme türünde yazarın "kent"e bakış açısını belirleyen temel öğedir. Bir başka ifadeyle, kent denemesi 'yaşanılan kent', 'özlenen kent' ya da 'değişen kent' gibi daha çok birey-kent ilişkisini önceleyen, kendi yaşantısı doğrultusunda birtakım yaklaşımları, değerlendirmeleri kapsayan metinler yanında genel bir bakış açısıyla kent-insan ilişkisini göz önünde tutarak kenti farklı boyutlarıyla, bir olgu olarak irdeleyen, değerlendiren metinlerdir.

Orhan Duru'nun *İstanbulun* (1995) adlı kitabında yer alan metinlerin tamamı kent üzerine yazılmış metinlerdir. Farklı bölümlere ayrılan kitapta, kent olgusunu irdelediği yazılarla birlikte gözlem ve deneyimleri doğrultusunda belli bir kenti -ki bu İstanbul'dur- her yönüyle anlatan, kimi zaman eleştiren Duru, bir olgu olarak 'kent'i tanımlar.

Kent olgusunu işleyen diğer metinlere bakıldığında, kent olgusunun kent-insan ilişkisine dayandırıldığı dikkati çeker. Tek başına bir kent tanımı deneme metinlerinde yer almamaktadır. Örneğin Hilmi Yavuz'un *Denemeler ve Karşı Denemeler* adlı kitabındaki bu tür bir metinde, kent-insan ilişkisine sosyolojik açıdan yaklaşılarak kentin, özellikle metropolün insan ilişkilerinde yarattığı olumsuz etkiler üzerinde durulur. Yazar bu temelden hareketle, farklı açılardan yaklaştığı konuyu kendi değerlendirmeleri yanında konuyla doğrudan ilişkili görüşlere yer vererek işler (Yavuz,1988: 51-54).

Kentin bir olgu olarak işlendiği metinler dışında genellikle belli bir kentin üzerinde yoğunlaşan, onun pek çok farklı açıdan ele alındığı metinler vardır. Yukarıda da belirtildiği gibi burada yaşanan, özlenen, değişen yönleriyle öne çıkan kentin, yazarın bakış açısından yansıtılması söz konusudur. Ancak, bu tür metinleri “gezi” metinlerinden ayırmak gerekir. Bu eserlerde görülen, belli dönemlerde yaşanan kentler anlatılır. Örneğin Ahmet Haşim’in *Frankfurt Seyahatnamesi* (1933), Mina Urgan’ın *Bir Dinozorun Gezileri* (1999) adlı kitapları gezi türünün örnekleri arasında yer alır.

Kent denemelerinde, asıl önemli olan, bir kentin fiziksel görünümü değil; kişinin o kentle ilgili öznel ya da genele dönük duygu ve düşüncelerinin anlatılmasıdır. Dolayısıyla “kent” denemeye bu açıdan oldukça geniş bir malzeme sunar.

1.2.6. Nekrolojik Deneme

Nekrolojik deneme bir kişinin ölümü üzerine yazılmış denemedir. Nekrolojik deneme sanatçı, bilim adamı, siyasetçi gibi meslekî özellikleriyle öne çıkan tanınmış kişilerin ölümü üzerine yazılmakla birlikte, yazarın kendi yakınındaki özel bir insanın ölümünü de konu edinebilir. Bu tür deneme metinleri, bir kişinin ölümünün ardından yazılması dolayısıyla anma nitelikli yazılarla benzerlik göstermektedir. Ancak, nekrolojik denemeler, bir kişinin ölümünden çok kısa bir süre sonra yazılan, yazarın tanıklığı dolayısıyla güncelliği olan, paylaşma, haber verme özelliğine sahip metinlerdir. Buna karşın anma nitelikli yazılar, kişinin ölüm yıldönümü nedeniyle, nekrolojik denemenin aksine, daha geç tarihlerde yazılmış, sadece anma/hatırlama/hatırlatma amacı taşıyan metinlerdir. Ayrıca kimi anma nitelikli yazılarda kişi anılırken onun kişilik özellikleri ya da meslekî yönü ön plândadır.

Nekrolojik denemede ise bu tür yaklaşımlar olmakla birlikte daha çok ölen kişinin ardından duyulan acı, üzüntü, özlem duyguları yansıtılmaktadır. Yazar kişisel üzüntüyü dile getirmektedir ve bu üzüntüyü sanatçının gerek kişiliğine gerekse sanatçı yönüne duyduğu hayranlığına dayandırmaktadır.

Sabahattin Kudret Aksal, “*Cahit Sıtkı’ya Ağır*” metninde, “Yazınımızın hangi çağının onbeş yirmi yıllık bir süresinde, son onbeş yirmi yılda olduğu kadar çok sayıda soy sanatçıyı bir arada görebiliriz. Sanatlarına yüreктen bağlı, bu bağlılığı yaşamlarının tek anlamı sayan, tutkularının keyifli sarhoşluğu içinde sağlıklarını hovardaca harcamış bir kuşak, şimdi birer ikişer tükeniyor. Orhan Veli, Sait Faik derken, Cahit Sıtkı da öldü.(...)” şeklinde sözleriyle, bir dönemi temsil eden sanatçıların ölümlerinin ardından son olarak bu insanlardan biri olan Cahit Sıtkı’nın da öldüğünü haber vermektedir. Aksal, daha sonra dostu olan Cahit Sıtkı’yı kendi anılarından hareketle anlatmaya devam eder. “Cahit Sıtkı’yı 1938 nisanının ilk günlerinden birinde. Beşiktaş’ta küçük bir meyhanenin önünde tanıdım. (...)”(Aksal, 1978: 170) ifadeleriyle anılardan söz ederek daha çok paylaşımaya dayalı duygularını yansıtmış ve metinde hem bir sanatçı hem de bir dostun ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.

Nekrolojik denemeler, yazarın samimi tavrını yansıtan metinlerdir. Bu tür denemelerde yazar bir sevdiğinin, dostunun ya da toplum içerisinde sanatçı, bilim adamı gibi meslekî kimliği ile öne çıkmış insanların ölümlerinden duyduğu üzüntü, özlem ya da hayranlık gibi samimi duygularını dile getirmektedir. Bu tür denemeler, ölümdür bir girişe sahip olmakla birlikte eğer ortak yaşanmış anılara ağırlık veriliyorsa ‘anıya dayalı nekrolojik deneme’, ortak yaşanmışlıkların dışında gözlemlerden ve duyulanlardan hareketle kişinin bir portresini çıkartılıyorsa ‘portresel nekrolojik deneme’, eserlerine ve

edebiyattaki yerine yöneliyorsa 'eleştirel nekrolojik deneme' olarak kendi içinde sınıflandırılabilir. Dördüncü bir alt tür olarak da bunların üçünü de kapsayan eklektik bir anlayış kendini gösterir.

1.2.7. Güncel Deneme

Güncel denemelerde, günlük hayattaki kişisel yaşantılar ya da toplumda gözlemlenen genele özgü olaylar, durumlar yoruma ya da eleştiriye dayalı bir bakış açısıyla yansıtılır. Deneme metinlerinin konuları arasında genellikle siyasi, sosyal, kültürel alanlarda toplumdaki değişimler, yaşantılar, o dönem için güncel olan olaylar bulunmaktadır. Dolayısıyla güncel deneme, yazarın kendi yaşamında ya da çevresinde gözlemediği olayları konu edinmektedir. Bir başka ifadeyle, bu metinlerde yazar dışa dönük bir tavırla, çevresinde, daha geniş anlamda dış dünyada gözlemediği olayları, değişimleri, yaşantıları kendi duygu ve düşünce dünyasından geçirerek yorumlar, kimi zaman da eleştirir.

Güncel denemeler, çoğunlukla dönemindeki olayları takip etmektedir. Bu açıdan güncel denemeler panoramik yazılar olarak da değerlendirilebilir. Bir başka ifadeyle, bu tür metinler yazıldığı dönemin insan profilinden kesitler sunması, tarihi nitelikli olayları konu alması ya da o dönemin geleneklerini, sosyal olaylarını yansıtması bakımından güncelliğinin yanında bu özellikleriyle panoramik yazılar olarak da adlandırılabilir.

Ahmet Hâşim'in "Kürk" başlıklı metninde, belli bir dönemde, İstanbul'daki kadınlar arasında yaygınlık kazandığı gözlemlenen kürk modası, neredeyse her kadının, sadece moda olduğu için, kürk sahibi olma tutkusu ironik bir yaklaşımla eleştirilmektedir (Ahmet Hâşim, 1999:8-9).

Bu tür metinlerde gerek kendi yaşantısında gerekse dış dünyada yaşanan olayları ele alması bakımından yazarın tanıklığı söz konusudur. Güncel denemelerde ayrıca, bir dönemi bütün özellikleriyle tanıtmaya amaçlanmamakla birlikte içeriğinden dolayı zaman zaman haber niteliği olan ya da bilgiye dayalı değerlendirmeler de yer almaktadır.

Güncel denemelerde yazar tanık olduğu, gözlemediği olayları olduğu gibi, nesnel bir tutumla yansıtmaz. Böylesi bir durumda yazarın kişisel yargıları, değerlendirmeleri ya da eleştirileri ön plândadır. Örneğin, Haldun Taner'in *Hak Dostum Diye Başlayalım Söze* (1978) adlı kitabındaki metinlerin genelinde, ülke gündemiyle ilgili güncel konular işlenmektedir. Bu metinlerden biri olan "Haftasonu Tatili" başlıklı metinde, toplumu ilgilendiren bir alanda başlanan yeni bir uygulama konu edilmektedir. Burada yazarın bu yeni uygulamaya ironik, dolayısıyla eleştirel tavrı söz konusudur. Yazar, hafta sonu tatili uygulamasının batıda endüstri uygarlığının bir gereksinmesinden ortaya çıktığını belirtir. Buna karşın, o günün koşullarında Türkiye'de, toplumun yarısından çoğunun işsiz ve yoksul olduğu bir ülkede, dinlenmek ya da eğlenmek gibi tüketim içeren bir niteliğe sahip bu uygulamayı bir özentî olarak değerlendirmekte ve eleştirmektedir (Taner, 1987:89).

1.2.8. Meslekî Deneme

Denemeci kimliğiyle öne çıkan yazarların çoğu aslında şair, yazar ya da eleştirmen gibi başka kimliklere de sahip kişilerdir. Salt denemeci olarak kendini göstermiş birkaç isim vardır. Deneme metinleri arasında yazarların kimi zaman kendi meslekî kimlikleri üzerine yazdıkları metinler yer almaktadır.

Ataç, *Diyelim* adlı eserindeki “Ben” başlıklı metinde, kendini eleştirmen olarak nitelendirirken “(...) Okurlar çoğunluğu tanımaz beni, tanıyamayacaktır da. Beni yazarlar, şairler tanır, daha da çok genç yazarlar, genç şairler. Bugün Ataç diye bir masal, bir efsane, bir mythe varsa genç şairler, genç yazarlar kurmuşlardır onu. Hepsi de yılar benden, yıldı salmışımdır onların arasına.(...)” sözleriyle kendini bir eleştirmen olarak tanıtır. Yazar, eleştirmenliğinden söz ederken zaman zaman da kendini sorgular ve “(...) Bunca yıldır yazıyorum, ne yaptım ben? Yanılmıyorsam 1921’deydi, Dergâh’ta yazmağa başladım. Ahmet Haşim’in Göl Saatleri yeni çıkmıştı, ilk yazım onun üzerinedir.(...) Dil işine sonradan giriştim. Daha önce başlasaydım, dil devriminin gerekli olduğunu daha önce anlayabilseydim ne iyi olurdu...(...)”(Ataç,1998:18-19) ifadeleriyle başlayan bölümde de yazmaya başladığı ilk dönemden içinde bulunduğu zamana kadar olan süreçteki mesleki panoramasını verir.

1.2.9. Fantezi Deneme

‘Fantezi’ sözcüğünün *Türkçe Sözlük*’teki anlamları “Sonsuz, sınırsız hayal. Müzikte serbest biçimli beste veya alaturkada serbest biçimli şarkı” (Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988:354) dır. Sözcük müzikoloji terminolojisine aittir ve serbest/özgün bir söyleyişi işaret eder.

Kimi deneme metinlerinde düzyazı metinleri ile şiirsel pasajların bir arada yoğun olarak kullanılışı söz konusudur. Dolayısıyla fantezi sözcüğünün bu anlamından yola çıkılarak denemenin bilinen metin özellikleri dışında böylesi bir tutumu yansıtan metinler, fantezi deneme olarak nitelenebilir. Bu metinler biçim açısından, şiir ve düzyazı gibi aslında var olan iki türün özelliklerini kullanarak karma bir anlatı türü ortaya koyma tavrı göstermesi bakımından kolaj metinler olarak da düşünülebilir.

Bir düzyazı türü olan deneme, metin bağlamında şiir parçaları da içerebilir. Bununla birlikte, bu tarz farklı bir türe ait pasajların düzyazı öğeleriyle kurulmuş olan metin içerisinde yer alışı açıklama, kanıtlama, pekiştirme, örneklendirme gibi nedenlere dayanır. Dolayısıyla, metnin içerik boyutunu düzenleyen, etkileyen, yazar tavrına bağlı bir anlatım tutumu ögesi olarak değer kazanır. Buna bağlı olarak, deneme metni içerisinde böylesine bir niyetle bir araç olma özelliği taşır.

Fantezi denemede ise, şiirsel pasajlar metin içerisinde yukarıda belirtilen içeriğe yönelik yazar tutumlarından bağımsız olarak, doğrudan deneme metninin biçim düzlemine oluşturan bir kurucu öge olarak yer alır. Bu bakımdan araç olmaktan çok metnin biçimini oluşturma hususunda amaç konumunda bir ögedir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, fantezi deneme olarak nitelendirdiğimiz metinlerdeki şiirsel pasajlar, bilinen anlamıyla birer şiir metni değildir. Bu kısımlar metin içerisinde form bakımından dize görünümü sunan bir şekilde konumlandırılmış, daha önemlisi çağrışıma, paradoksa dayanması bakımından imgesel birer içeriğe sahip ‘serbest’ metin parçalarıdır. Söz konusu paradoksallık hem bu parçaların öncesinde ve sonrasında bulunan düzyazı bölümleri arasında hem de dize konumundaki iç ve dış parçaları arasında söz konusudur. Bundan hareketle, fantezi denemenin ana özelliklerinden birisi olarak dize konumundaki cümlelerin düzyazı metinle bağlantısı ‘nedensellik’ dolayısıyla ‘mantıklılık’ ölçütleri aracılığıyla olmaktan çok şiir türünün doğasına özgü nedensiz geçişlerle sağlanır. Örneğin Cemal Süreya’nın *Folklor Şiire Düşman* (1992) adlı

kitabındaki on portre metin, fantezi deneme özelliği taşır. Kitaptaki “*Cemal Süreya*” başlıklı metin bu özelliğe sahip metinlerden biridir:

“Annesinin numaralı gözlüğünü takmış.

Mevlid okumuyor artık.

Parasız yatılı. Lacivert ceketinin fazla güneş gören yerleri kızıla çalmış.

Ayaklarında her biri üçer kilo çörçil postallar. Babası altlarına kabaralar, demir nalçalar çaktırmış. Onlarla futbol oynuyor, koşulara katılıyor.(...)

Anılardan düş devşiriyor. Anılara artı olayla, olmaması gereken yeni durumlar ekleyerek kimi

zaman düzeltiyor onları. Her şey bir kez daha yaşanacak sanki. (...)

Kitabı az. Aynı kitabı on kez, yüz kez okur.

Okuyarak yürür sokakta. Okumuyorsa, kendi kendine konuşur yüksek sesle, ailesinin bütün üyeleri gibi. (...)(*Cemal Süreya*, 1992: 143-144)

Metin ilk bakışta ‘portre deneme’ olarak algılanabilir. Ancak bilinen portre denemelerden farklı bir içeriğe ve biçime sahiptir. Çünkü portre denemelerde amaç, kişinin fiziksel ya da kişisel özelliklerini anlatmaktır. Bu metinler, örneklendirme, hatırlatma gibi nedenlerle şiir metinlerinden alıntılar barındırmakla birlikte düzyazı biçiminde yazılan metinlerdir. Oysa yukarıdaki metinde amaç, doğrudan kişilerin görünen özelliklerini anlatmak değildir. Çağrışım ve paradokslarla oluşturulan imgesel içeriğe sahip metinlerde, şairlerin yaşamlarından küçük kesitler verilir. Bir başka ifadeyle, şiirsel duyarlılığı yaratan biçimsel öğelerle sanatçıların yaşamı kısa bir metin içerisinde yansıtılır.

Bu tarzda yazılan metinler aynı zamanda, gerçek yaşamın somut olayları ile doğrudan ilişkili olmaması bakımından roman, öykü metni tarzında bir kurmaca metin özelliğine de sahiptir. Böylesi bir tutumu yansıtan fantezi denemeler kesin bir başlangıcı ve bitişi olmaması, bir olayı kısa anlatı halinde aktarması açısından da modern kısa öyküyle benzer özellikler taşır.

Diğer yazın türlerinde olduğu gibi deneme de aşamalar kaydetmiş bir türdür. Fantezi denemeler gerek biçim gerekse içerik açısından bu değişimleri yansıtır. Bu tarz metinlerdeki özgünlük, konudan çok konunun içeriğe dönüştürülerek anlatılması boyutunda ortaya çıkar. Bu yönüyle fantezi denemeler, deneme türü içerisinde “modern deneme metinleri” olarak değerlendirilebilir. Asaf Hâlet Çelebi, Enis Batur, Ahmet Altan, Erol Anar ve Orhan Duru’nun denemeleri içerisinde bu tür metinler yer almaktadır.

Diğer deneme türleri şöyle başlıklandırabiliriz: Biyografik deneme, dil ve dil felsefesi üzerine deneme, felsefi deneme, gezi nitelikli deneme, öykülemeci deneme, poetik deneme, siyasi deneme, yazınsal deneme.

II. Deneme Türünün Biçim Özellikleri

2.1. Denemenin Metin Ölüçütünde Biçim Özellikleri

Deneme metinleri ortalama bir ya da bir buçuk kitap sayfası uzunluğunda düzyazı metinlerdir. Deneme metinlerinin genellikle kısa olmasının nedeni, ilk olarak süreli yayınlarda yayımlanmak üzere yazılma amacına dayanmasıdır. Bununla birlikte, deneme metinleri bazen biçim bakımından kendi karakteristik özelliklerinin dışında farklı biçimlere yönelebilir.

emal Süreya”

miş.
ralar, demir

n yeni

yüksek

44)
bilinen portre
melerde amaç,
renklendirme,
likte düzyazı
ndan kişilerin
rulan imgesel
r. Bir başka
sa bir metin

at olayları ile
armaca metin
bir başlangıcı
modern kısa

iş bir türdür.
sıtır. Bu tarz
k anlatılması
inde “modern
Batur, Ahmet
metinler yer

ne, dil ve dil
neci deneme,

nda düzyazı
olarak süreli
unla birlikte,
rinin dışında

2.1.1. Diyalog Biçimindeki Deneme Metinleri

Diyalog türündeki metinlerde, iki kişinin karşılıklı sohbeti konusudur. Bu biçimde yazılan az sayıdaki deneme metninde Örneğin, Nurullah Ataç'ın *Günlerin Getirdiği* (1946) ve *Prospektif* adlı kitaplarında yer alan bazı yazıları kurmaca görüşmeler olarak türünde metinlerdir. Bu tarz metinlerde görüşmeler yazar ile hayati karakterler arasında geçer. Yazar aslında sadece kendi düşüncelerini denemenin biçimsel sınırlarından çıkarak farklı bir şekilde gerçek

2.1.2. Açık Mektup Biçimindeki Deneme Metinleri

Deneme türünü oluşturan metinler içerisinde açık mektup formu da yer almaktadır. Bu mektuplarda, özellikle anlatım tutumu oldukça belirgin özellikler vardır. Örneğin mektubun, onu yazanın kişiliğine göre yazarının yapaylığa düşmeden içinden geldiği biçimde yazması bu türün temel özelliğidir. Bu tür metinlerde anlatım tutumu içinde izleri görülen bir durumdur ve dolayısıyla bu türün diğer türlerden farklı özelliklerini yansıtan metinler olarak değerlendirilebilir.

Ataç'ın 1951-1952 yılları arasında *Pazar Postası*'nda çıkan *Okuruma Mektuplar* (1958) adlı kitabı, yazarın doğrudan okuyucularına hitap eden açık mektup biçiminde yazdığı metinlerden oluşur. Yazar, metinlerde konu ne olursa olsun muhatap alır ve paylaşmaya dayalı, samimi bir tutum sergiler. Bu tür metinler tarafından tanınan bir kişiye ya da özel bir dostu dergi sayfasında yazılan mektuplar, içeriği ile genele dönük bir özellik yansıtmaması nedeniyle okuyabileceği bir niteliğe sahiptir. Anlatım tutumu ve konuyu yazan kişinin deneme özelliği taşıması nedeniyle bu tür metinlere deneme metni olarak rastlanmaktadır.

2.2. Yazar Tavrı

2.2.1. Konuyu Dağınmık İşleme

Deneme metinlerinde genellikle işlenen bir ana konu vardır. Ana konunun karakteristik özelliğine bağlı olarak denemeci, metnin bütününe odaklanabilir. Konu seçiminde özgür olan yazar konuyu işleyişinde sınırlıdır ve buna bağlı olarak, zaman zaman ana konunun dışına çıkabilir. İşlerken ana konuya anlam ilişkisi bakımından tamamen uzak, uzaklığa sahip bir başka konuyu metne dahil edebilir. Bu tür metinler boyutlarıyla ortaya koyma kaygısının ötesinde ayrıntı bir bilgiyi belirtmeye ya da paylaşmaya dayalı bir tutumla kendi kişisel düşüncesini dile getirme gibi metni kısmi olarak etkileyen bir amaçla yazılır. Yazar bu tavrı sergilerken konudan uzaklaştığının bilincindedir ve bu tür metinlerde ifadeyle belirtmektedir.

Deneme metinlerinde sıkça karşılaşılan bir başka durum ise bilinçli olarak konudan uzaklaşma tavrında olduğu gibi içerik kopukluk yaratmadan konudan uzaklaşmanın/bölünmenin sağlanmasıdır. Uzaklaşmalar daha çok çağrışıma dayalıdır ve böyle bir durum

konuyla doğrudan ya da dolaylı ilişkili bir başka konuya geçiş söz konusudur. Çağrışıma dayalı uzaklaşma üç tarzda gerçekleşir:

Çağrışıma dayalı kademeli/ kısmi uzaklaşma: Deneme yazarı, ele aldığı konuyu işlerken belli bir bütünlük gözetmez. Yukarıda da belirtildiği gibi, metinde yer yer kopmalar, ana konudan uzaklaşmalar söz konusudur. Bu uzaklaşmaların nedeni ise çağrışıma bağlıdır. Yazar konuyu bir yönüyle değerlendirirken hatırlamaya dayalı ana konunun kendisinde çağrıştırdığı başka bir konuya geçer, daha sonra tekrar ana konuya döner.

Ataç'ın *Ararken* (1954) adlı eserindeki "4 Haziran" başlıklı metin, Hâşim'in ölüm yıldönümü dolayısıyla yazılan bir anma yazısıdır. Yazar burada, şair hakkında kişisel değerlendirmeler yapmaktadır. Ancak metnin bir bölümünde, Hâşim'in ölüm yıldönümü üzerine düşünceler aktarılırken ölen başka insanların hatırlanması, daha sonra da genel olarak "ölüm" olgusunun sorgulanışı söz konusudur. Burada konudan tamamen kopmamakla birlikte, kademeli bir uzaklaşma olduğu dikkati çekmektedir. Konular arasındaki ilişkiye bakıldığında, ölüm olgusunun özelden genele doğru işlendiği bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümün ardından yazar tekrar ana konuya dönmektedir (Ataç, 1998:117).

Çağrışıma dayalı tam uzaklaşma: Kademeli ya da dolaylı bir kopmanın aksine doğrudan bir geçiş söz konusudur. Bir başka ifadeyle, metin bağlamında bir kısmilik söz konusu olmakla birlikte, içerik olarak ana konudan bağımsız, konuyla ilintisiz gibi algılanabilen; ancak, çağrışıma dayalı bir uzaklaşma tavrı dikkati çeker. Bedri Rahmi Eyuboğlu "Sanat ve Politika" başlıklı metinde, sanat ve politikayı karşılaştırarak kendisinin bu iki alandan sanatı tercih etmesinin nedenleri üzerinde durmaktadır. Yazar, politika ve sanat üzerine bakış açısından söz ederken bazı sözcüklerin düşünce dünyasında oluşturduğu çağrışımla içerik bağlamında asıl konunun dışına çıkar (Eyuboğlu, 1987:57).

Bağımsız iç metinler aracılığıyla uzaklaşma: Yazar, zaman zaman konudan tamamen uzak gibi görünen bir iç metne yer verirken aslında, söz konusu metni ana konuya pekiştirici bir katkı malzemesi/aracı olarak kullanabilir. Bir başka ifadeyle, bağımsız iç metinler yazının ana konusundan farklı bir konuya, farklı bir nesneye yönelmeleri bakımından metne anlam genişliği katar. Özellikle yazara, bakış açısını belirginleştirmesinde ve konuyu işleme tutumunda alt yapı hazırlar. Bu yönüyle bağımsız iç metin, içerik açısından gerekli olmayabilen ve yokluğunda eksiklik yaratmayan; ancak, işlevsellik bakımından metne çeşitlilik katan bir özelliğe sahiptir.

Örneğin, Ahmet Hâşim *Bize Göre* (1926) adlı eserindeki "Gazi" metnindeki, Atatürk'ü gördüğü ilk günden hareket ederek onun fiziksel görüntüsünün kendisinde yarattığı etkilenimi dile getirdiği bölümünde, fotoğraf ile resim sanatlarını estetik bağlamda karşılaştıran bir iç metne yer vermektedir. Hâşim, içerik olarak metnin ana konusundan farklı bu parçanın ardından tekrar ana konuya döner. Bir başka ifadeyle, yazar burada, konunun tamamen dışına çıkmamakla birlikte, metne anlam genişliği sağlayan bir açıklamaya yer vermiştir (Ahmet Hâşim, 1999:5).

2.2.2. Anlatıcı

Deneme metinlerinde anlatıcı yazarın kendisidir. Deneme yazarı, kendini gizleme kaygısı taşımaz. Çünkü yazar metinlerde kendi duygularını, düşünce, gözlem ve değerlendirmelerini aktarır. "Ben" anlatımının yoğun olduğu paylaşıma dayalı ve

bilginin ön plânda olduğu deneme metinlerinde anlatıcı, birinci teklik kişidir. Deneme metninin karakteristik özelliği metinde yazarın kendisini gizlememesi, okurla kurduğu iletişimle, değerlendirmelerindeki kişiselliğiyle ya da zaman zaman bir olaydaki figürlerden biri olarak kendini göstermesidir. Bu durum salt paylaşım ya da gözleme dayalı metinlerde söz konusu değildir; bilgilendirme amacı taşıyan metinlerde de yazar anlatıcılığı dikkati çeker. Ancak burada anlatıcı, paylaşım amaçlı metinlerdeki kadar ön plânda değildir. Bilgi, kültür düzeyinin belirleyici olduğu bu metinlerde “ben” anlatımı, paylaşım dayalı metinlere göre yoğunluğunu kaybeder.

2.2.3. Anlatım Tutumu

Denemelerde yazar, her konudan söz açarken söylediklerini kendi bakış açısına dayandırır. Bununla birlikte, her deneme metninde anlatım tutumunun aynı olduğu söylenemez. Kimi metinlerin bütününde tek bir anlatım tutumu söz konusu iken kimi metinlerde yazar tavrına bağlı olarak değişen kısmi anlatım tutumları dikkati çeker.

2.2.3.1. Yazar Tavrından Kaynaklanan Kısmi Anlatım Tutumları

Deneme yazarı insana özgü olanı anlatırken çoğu zaman genele ulaşmak için kendinden hareket etmektedir. Özellikle paylaşım amacının söz konusu olduğu metinlerde yazarın tüm içtenliğiyle kendi iç dünyasını okurla paylaştığı dikkati çeker. Dolayısıyla, öfke, yargı verme, samimi olma, beğeni, ironi gibi anlatım özellikleri deneme metinlerinde sıkça karşılaşılan bir tutumdur. Anlatım öğelerinden biri de okurla iletişimidir. Deneme metinlerinin çoğunda okur-yazar ilişkisine dayanan bir anlatım tutumu hakimdir. Bu tarz metinlerde yazar, okurun varlığını hissettiren, sanki okurla karşılıklı konuşuyormuş gibi bir tutum sergiler. Yazar, ele aldığı konuyu kendi bakış açısından yansıtarken okuru düşünerek hareket eder. Kimi zaman onu düşünmeye zorlar; olaylara, durumlara farklı açılardan bakmasını ister, kimi zaman da onunla dardını paylaşır ya da kendi bilgisini, gözlemini okura aktarır. Bunu yaparken de yazar kendisinin doğrudan okura yöneldiğini hissettirmek, onun dikkatini çekebilmek için okurla iletişim kurar.

Salah Birsal denemelerinde sık sık okurla doğrudan ya da dolaylı iletişim içinde bulunur. Bu tarz müdahaleleri okuru sıkmamak, metni okurken ona biraz dinlenme payı vermek olarak değerlendirir. (Birsal, 1988:53).

2.2.3.2. Metnin Bütününde Hakim Olan Anlatım Tutumları

1. Eleştirel Anlatım Tutumu

Deneme yazarları, genelde var olan, ancak onaylamadıkları yaklaşımların karşısında yer alabilirler ve bu tutumlarını kendi bilgi birikimlerine, değer yargılarına ya da dünyayı algılayışlarına dayandırabilirler. Böylesi bir tutumda yazar, kendisinin yanlış bulduğu bir durumu okurla paylaşır ve okuru düşünmeye yöneltir. Deneme metinlerinde eleştirel tutumun niteliği ne olursa olsun yazarın söylediklerini sağlam dayanaklara yaslamak gibi bir kaygısı yoktur. Yazar, kişiliği, eğitimi ve dış dünyayı algılayış tarzına göre eleştirel bir tavır geliştirebilir. Bununla birlikte, entelektüel yoğunluğa sahip deneme metinlerinde, yazarın nesnel bakış açısına dayanan bir eleştirel tavır sergilediği görülür. Ancak buradaki nesnellik, yazarın bu bağlamdaki kaygısından çok, bilgiye dayalı bir tavrın ön plânda olmasıyla açıklanabilir.

2. Mizahî Anlatım Tutumu

Yazar bir konu hakkında görüşlerini okurla paylaşırken ya da bir bilgiyi aktarırken olayları, durumları zaman zaman mizahî bir tutumla değerlendirmeyi tercih eder. Türk edebiyatındaki deneme türüne bu anlatım tutumunu kazandıran başlıca ad olarak Salâh Bırsel anılabilir. Onun metinlerindeki mizahilik olayları anlatış biçimi, alıntıya geçişte kullandığı benzetmeye dayalı ifadeler, argo sözcükler ve konuşma dilinin öğelerini kullanması gibi özelliklere dayanır.

3. Paylaşımçı Anlatım Tutumu

Paylaşımçı anlatım tutumu özellikle saf/klâsik deneme metinlerinde görülen bir anlatım tutumu olmakla birlikte, yazar işlediği her türlü konuyu salt duygularının ve düşüncelerinin doğrultusunda tamamen içe dönük bir tavırla değerlendirebilir. Paylaşımçı anlatım tutumuna sahip metinlerde yazar, tüm açıklığıyla iç dünyasını, hayal ve düşünce dünyasını, dış dünya ile olan ilişkisini okura açmaktan bir rahatsızlık duymaz.

Deneme kurmaca özellikler taşıyabildiği gibi yazarın ve konuların gerçekliğini de barındırır. Bu durum, deneme türünde aslî özenin 'insan' oluşundan kaynaklanır. Kurmaca türlerde de aynı durum söz konusudur; ancak, denemenin öznesi artık nesnel gerçeklik içinde yaşayan insandır. Paylaşımçı anlatım tutumuna sahip deneme metinleri bu özelliği belirgin bir biçimde yansıtan metinler olarak değerlendirilebilir.

4. Kanıtlayıcı Anlatım Tutumu

Deneme metinlerinde yazarın kanıtlama kaygısından uzak oluşu genel kanısının aksine, yazar konuyu işlerken aktardığı görüşlerini belirginleştirmek için zaman zaman kanıtlayıcı bir tavır gösterebilir. Ancak, denemelerde kanıtlayıcı olma tavrı öznelliğe dayandığı için salt düşünceyi kabul ettirme ya da ispatlama amacı taşımaz. Bununla birlikte yazar, doğru bildiklerini de okura aktarmaktan çekinmez. Bunun için kimi zaman savlar ileri sürer ve bunları açıklamak amacıyla kendi düşüncelerini destekleyen, açıklayan örneklerle ya da tanıklara başvurur. Kanıtlayıcı anlatım tutumu paylaşım amacına dayanan metinlere oranla yazınsal, eleştirel deneme gibi entelektüel yoğunluğa sahip alt türlerde daha çok dikkati çeker.

Kanıtlayıcı anlatım tutumuyla yazılan denemelerde amaç salt yazarın kendi düşüncesini kabul ettirme ya da düşüncelerini kesin ve katı bir biçimde aktarmak değildir. İspatlama kaygısından uzak olan denemeci, bir konu üzerine kendi bakış açısını yansıtırken düşüncelerini belirginleştirmek, anlaşılır olabilmeyi sağlamak için kanıtlayıcı bir tavır sergileyebilmektedir.

Sonuç

Deneme türü tanımlanırken bu bağlamdaki değerlendirmelerin genelinde denemenin konuşur gibi yazılan, düşünceyi belli bir sonuca bağlamayan, iddiasız ve yargı içermeyen bir tür olduğu görüşlerinin ortak özellikler şeklinde ağırlık kazandığı dikkati çeker. Ancak, bu çalışmanın sonunda söz konusu yargıların yüzeysel kaldığı hatta türün, anılan belirlemelere aykırı özellikleri de yoğun olarak barındırdığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle, denemelerde okur-yazar ilişkisini yansıtan ve okurla iletişime dayanan bir tavır söz konusudur. Dolayısıyla, bu ilişkinin belirgin olduğu ya da doğrudan yazarın kendini anlattığı metinlerde seslenme, paylaşma öğeleri kullanılmaktadır. Ancak böylesi bir durum, her deneme metninde geçerli değildir. Özellikle eleştirel, kanıtlayıcı anlatım tutumuyla yazılan ve bilgiye dayalı içeriğinden dolayı entelektüel bir niteliğe sahip eleştirel, felsefi, yazınsal ya da poetik deneme gibi alt türlerde okurla iletişimin genellemelere dönüştüğü ve belirginliğini kaybettiği görülmektedir. Dolayısıyla, denemeleri salt konuşur gibi bir anlatım tutumuyla yazılan metinler olarak değerlendirmek yanlış olur.

Denemenin sonuca ulaşmayan ya da kanıtlayıcı olma kaygısı taşımayan bir tür olarak değerlendirilmesi de türün biçim özellikleriyle örtüşmeyen bir yaklaşımdır. Denemeci, kabul görme ya da sadece kanıtlama amacı taşımadığı için eleştiri, makale, inceleme gibi bu amaç dolayısıyla daha nesnel bir tavra sahip türlere göre, yargılarında kesin ve katı değildir. Ancak yazar, okurla bilgiye ve paylaşımaya dayalı ilişkisinde tüm açıklığıyla görüşlerini ortaya koyarken kişisel yargılarını da belirtmektedir. Ele aldığı konuyu işlerken yargıya dayalı çözümler yapmaktan da çekinmez. Tabii, bu yargıların çoğunlukla türün doğası gereği öznel nitelikli olduğunu da belirtmek gerekir.

Deneme oldukça geniş içerik repertuarına sahip bir türdür. Bunun nedeni, denemenin belirgin özelliklerinden biri olan kendini, genel anlamda insanı anlatma anlayışındaki iç ve dış nedenlere dayalı değişim ve gelişimlere paralel olarak açılabilen, dolayısıyla güncellenebilen türsel özellikleriyle sınırlandırmayacak bir konu çeşitliliğine sahip olmasıdır.

Biçim bakımından ise aynı durum söz konusu değildir. Deneme içerikteki genişliğe ve buna bağlı çeşitliliğe karşılık biçim bakımından belirginleşmiş sınırlı özelliklere bağlıdır.

Her şeyden önce şu husus belirtilmelidir ki, deneme metinleri, ortalama bir ya da birkaç kitap sayfası tutarında bir oyluma sahiptir. Bunun yanı sıra yazar tavrına bağlı bir sınırlandırma söz konusudur. Kanıtlama, pekiştirme, genelleme, alıntılama, anlatıcı, bakış açısı gibi bilim, iletişim, yazın gibi farklı alanlara ait metinlerde sıklıkla uygulanan birçok anlatım ögesi denemede de görülür. Ne var ki, deneme türü, kendine özgü içerik evreninin etkisiyle söz konusu öğeleri de bu özgülüğün içine alır. Böylece, pek çok düzyazı türünde ortak olan biçim öğeleri denemede kimlik kazanır. Yukarıda anılan öğeler, bu yolla, türün içeriği işlemedeki serbestliğini hatta dağınıklığını dengeleyen, toparlayan birer işleve sahiptir. Bir başka deyişle, çoğu teknik nitelikte olan bu öğeler, denemenin aslı konusu olan insanı anlatma eyleminde yazarı belli ölçüler içinde bırakır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Rasim, (1989), *Gecelerim*, İstanbul, Arba Yayınları.
- Ahmet Haşim, (1999), *Üç Eser. Bize Göre, Gurabahane-i Laklakan, Frankfurt Seyahatnamesi*, İstanbul, MEB. Yayınları.
- Aksal, Sabahattin Kudret, (1978), *Geçmişle Gelecek*, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- Ataç, Nurullah, (1998), *Günlerin Getirdiği-Sözden Söze*, İstanbul, YKY.
- _____, (1998), *Diyeğim-Söz Arasında*, İstanbul, YKY.
- _____, (1998), *Karalama Defteri-Ararken*, İstanbul, YKY.
- _____, (1999), *Okuruma Mektuplar-Prospero İle Caliban*, İstanbul, YKY.
- Birsel, Salah, (1988), *Kediler*, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- _____, (1989), *Ah Beyoğlu, Vah Beyoğlu*, İstanbul, Nisan Yayınları.
- Cemal Süreya, (1992), *Folklor Şiire Düşman*, İstanbul, Can Yayınları.
- Duru, Orhan, (1995), *İstanbulun*, İstanbul, YKY.
- _____, (1999), *Tango Geceleri*, İstanbul, YKY.
- Eyuboğlu, Bedri Rahmi, (1987), *Bütün Eserleri 5, Delifışek*, İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- Montaigne, (1987), *Denemeler*, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Özkırımlı, Atilla, (1982), *Deneme Maddesi*, Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, C.2, Cem Yayınevi, s.355.
- Taner, Haldun, (1987), *Hak Dostum Diye Başlayalım Söze*, İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- Türk Dili, Deneme Özel Sayısı, (1961), C.10, S.118, s.674.
- Uygur, Nermi, (1989), *Güneşle*, İstanbul, Ara Yayıncılık.
- _____, (1999), *İnsan Açısından Edebiyat*, İstanbul, YKY.
- Yavuz, Hilmi, (1988), *Denemeler ve Karşı Denemeler*, İstanbul, Bağlam Yayınları.